

СУДБИНА ЗАРОБЉЕНИХ ДЕВОЈАКА И ЖЕНА

Према обављеним истраживањима и садашњим сазнањима у овом мучком и изненадном нападу четника на партизанае у западној Србији заробљено је 69 другарица. Међу њима је било највише другарица које су биле ангажоване на санитарским пословима и задацима у партизанским јединицама (19), сарадника народноослободилачког покрета (18), припадника културно-просветних екипа и других бораца партизанских одреда. Биле су то углавном припаднице: Космајског (12), Чачанског (7), Посавског (6), Ужичког (4) и Ваљевског НОП одреда. Већина њих заробљена је у околини Горњег Милановца, Љига, Мионице, Косјерића, Ужича и Ваљева.

Неколицина заробљених другарица је убијено или задржано на Равној гори. Друге су стрељане још приликом заробљавања или непосредно након тога. Треће су ослобођене на интервенцију родбине, пријатеља или познаника на путу од Равне горе до Ваљева. Отуда и нема поузданих података о броју другарица које су том приликом доведене у Ваљево и смештене у срески затвор. Појединци наводе да их је било двадесетак, а Каја Лаловић сматра да их је било тринаест. Наша досадашња истраживања показују да су то вече немачким камионима у Ваљево стигле: Добрила Арсенијевић из Ритопека код Гроцке, Надежда Нада Бабић и Драгица Вићентијевић — Мандић, обе из Забрежја код Обреновца, Љубица Јовичић Цига и Луна Коен Пуђа (Љубица Кесеровић), обе из Београда, Катарина Каја Лаловић из Санковића код Мионице; Станојка Цана Нешовановић из Попадића код Мионице, Милица Јорданов из Љига, Лепосава Лепа Лукић — Ваоовић из Леушића код Горњег Милановца, Милица Живковић, Загорка Зага Савић, Стојанка Теодоровић и Ружица Ружа Савић, све из Горњег Милановца, Марија Панић за коју немамо ближих података и Рада, за коју се каже да је била хрома у једну ногу, али њу нисмо могли идентификовати.

Од тренутка доласка у Тадића магацин и смештаја у срески затвор, немачки војници и недићевци страшно су их вређали, понижавали и на друге начине шиканирали. Називали су их погрдним именима, вукли за косу и томе слично. У почетку оне су све

то ћутке подносиле, а касније су се мало ослободиле па су почелс да се буне и протестују. Након тога пребацили су их у нови затвор и све сместили у једну велику собу.

„Међу нама”, каже Катарина Каја Лаловић, удата Стојановић, пензионерка из Мионице¹, „једна другарица је била инжењер а друга студенткиња филозофије, која је знала немачки језик. Она је чула кад су Немци наредили да нас терају у срески, односно немачки затвор. Међутим, они су нас спровели у затвор наше полиције. Ми смо се поново буниле, јер смо знале да ће нас тамо много више мучити, док нас нису протерали у срески затвор. Тамо је било топло, имале смо сламе и даске за лежање.”

Док су биле у Тадића магацину, имале су прилике да виде другове који се враћају испребијани са саслушања. Ужасавала их је и сама помисао да ће и њих тако тући. Пролазећи поред њих, другови су показивали своје испребијане руке и друге делове тела. Тиме као да су их желели упозорити да четницима не кажу ни речи, јер је било другова који су мислили да ће, ако кажу да познају неке четнике и њихове руководиоце, бити поштеђени па и пуштени. Уместо тога и похвале, и они су добијали батине.

И ово упозорење било им је довољно. Схватиле су да се мора ћутати и само ћутати. Кад већ туку, онда им ништа не треба говорити па нек ударају, јер од признања и овако нема користи а штета може бити вишеструка. За кратко време свакој од њих постало је јасно шта их очекује у току и после саслушања. Знале су да треба бити чврст и у овим тешким тренуцима све јуначки подносити. За те тренутке оне су се дуго и посебно припремале.

Кад су почела саслушања, прво су одведене Стојанка Тодоровић, Лепа Лукић — Васовић и Нада Бабић. На вратима су их сачекали Немци и распалили моткама по леђима. Тим поводом немачки капетан је нешто промрљао, што оне, наравно, нису разумеле. Видевши њихово унезверено и забринато лице, огласи се тумач. Капетанове речи у преводу гласиле су: „Пазите куда ударате, то су жене!”. На тренутак ове речи су их охрабриле и рачунале су да ће имати његово разумевање и бар мало „попуста”. На жалост, та очекивања се нису обистинила.

После прве туче на вратима привели су их на саслушање. Почела су обична питања. Најпре су им тражили основне биографске податке а онда о учешћу у партизанским јединицама. Питали су их којој су јединици припадале, како им се звао командант и комеар итд. Питања су се ређала. А оне су се трудиле да ништа не калсу што би их могло довести у неповољнији положај или сметати њиховим ратним друговима и другарицама. На сваки.

1. Стенографске белешке са разговора учесника НОР-а из среза колубарског у Мионици, које се чувају у Архиву ЦК КПЈ.

па и најмањи застој, плуштали су ударци. Неке од њих биле су тако испребијане да више нису могле стајати.

Кад је завршено саслушање, истерали су их напоље, али Стојанка Тодоровић више се није могла ни ослонити на ноге. Другарице су је понеле иако су се и саме увијале и тетурале се од болова. Ишле су и носиле је, а на Стојанкиним устима избијала је крвава пена. Била је на крају моћи па су многе од њих сумњале да ће и преживети. Одмах за њима на саслушање позвали су Марију Панић, Кају Лаловић и Ружу Савић. И њих су много тукли и мучили, али ни једна од њих није признала да је била у партизанима. О свом боравку у затвору и саслушању Катарина Каја Лаловић каже:²

„... Пре него што сам изведена на саслушање, у затвор је долазио један немачки официр са групом жандарма и иопитивао нас: Одакле смо? Како се која зовемо? Да ли је која била у шуми? итд. Кад су наишли на жену Бугарина из Љига³, жандарм је рекао: „Видите, ове су убијале, клале и секле уши. Тестерисале људе у шуми“. Кад се жандарм окренуо, Милица⁴ је давала немачком официру знак да није тачно што овај говори. Пошто је жандарм изашао, она је разговарала са тим Немцем и рекла му да све то није тачно. Касније је дошао други жандарм по жену Бугарина⁵ и питао је где јој је муж. Сећам се да му је она рекла да је кувала млеко и да јој је оно покипело, да ју је након тога ударио и да су се завадили, да је изашао из куће и отишао и да она не зна где се он сада налази. Међутим, ни та тако лепо смишљена прича није јој помогла, јер су је жандарми оптуживали да је пуцала из митраљеза са прозора своје куће кад је у Љигу вођена борба између партизана, Немаца и жандарма.

Мене су питали одакле сам. Кад сам им рекла, интересовали су се где се налази Санковић. Колико имам од школе и откуд сам ту? Одговорила сам да сам дошла у Мионицу да купим опанке. Пошто су тог дана хапсили по Мионици, они ухвате те и мене затворе.

Сутрадан нас неколико су повели на саслушање. Кад сам ушла и видела судију Глигоријевића⁶, била сам

2. Стенографске белешке са разговора учесника НОР-а из среза колубарског у Мионици, које се чувају у Архиву ЦК КПЈ.

3. Милица Јорданов, домаћица из Љига.

4. Реч је о Милицу Живковић, студенту филозофије из Горњег Милановца.

5. Цветин Јорданов, стари социјалиста и комуниста, рођен је у Бугарској. Као беломигрант дошао је у нашу земљу а живео је и као кројач радио у Љигу. Био је предратни члан КПЈ а Једно време и секретар партијске организације у Љигу, борац Колубарског батаљона Ваљевског НОП одреда. Ухапшен је и стрељан 2. августа 1942. године у логору на Бањници.

6. Јован Глигоријевић, старешина Среског суда у Мионици, за време II светског рата почио је више злочина, па је по ослобођењу проглашен за ратног злочинца и стрељан.

мања од маковог зрна. Он пролази поред мене, а иследник га пита да ли је то та. „Да!“, одговори Глигоријевић. Кад је изашао, речено ми је да смо ја и мој отац оптужени да смо убили жандармеријског наредника Митровића⁷ и да сам носила летке и комунистичку заставу кроз Мионицу. Затим ми је рекао да ми све ово не би испричао да он и ја нисмо рођаци. На то сам му ја рекла да немам никога у жандармерији. . . Претили су ми и тражили да говорим или ће ме убити. Затим су ме питали где су ми отац и брат. . . Одговорила сам да је отац у затвору а за брата не знам где се налази. Након тога ме је истерао у ходник. После ме је поново увео и питао да ли сам заиста убила Николу Митровића и да ли сам стварно била у партизанима.

У трећој канцеларији био је један немачки официр, један војник и један наш цивил. Немац је почео да се дере на мене и да виче нешто што нисам разумела. Устао је и пошао к мени. Цивил је преводио, а овај је питао колико имам школе. Све сам рекла, као и раније. Питао ме је где ми је новац који сам понела да купим опанке. Имала сам новца код себе, па му га покажем. После тога су ме пустили кући дајући ми једну цедуљу да ме нико успут не сме узнемиравати. . ."

Слично њој прошле су и остале затворенице. Свака од њих настојала је да што мање каже о себи, па је и разумљиво што о њима и њиховом боравку у овом затвору готово нема писаних трагова. Трудиле су се и да што мирније поднесу сва та мучења. И углавном су у томе упевале.

Временом су сазнале да се у ообама до њих налазе и друге затворенице, па су почеле да се договарају како да са њима успоставе везе. Након дужих мука и размишљања, успеле су. Чункови пећи које нису употрбљаване били су повезани из обе ове просторије у један димњак. Оне су, отворивши вратанца на пећима, говориле у њих и тако размењивале најкраће и најважније поруке.

Захваљујући тој вези, дознале су да се у ооби до њих налазе жена⁸ и кћерка" Драгојла Дудића, које су биле ухапшене пре више од три месеца као таоци за Драгојла Дудића¹⁰, заменика коман-

7. Жандармеријски наредник Никола Митровић заробљен је приликом напада партизана на Мисшп", осуђен и стрељан.

8. Стевка Дудић, дев. Тодорић, домаћица из Клинца, због мужа Драгојла и сина Мише била је ухапшена и за све време окупације била у затвору. Преживела је други светски рат.

9. Зорка Зора Дудић, учитељица из Клинца. Још пре окупације била је кандидат за пријем у КПЈ. У њеној школи у Златарићу 21. и 22. јуна 1941. године одржано је окружно партијско саветовање. Готово све време окупације провела је по логорима и затворима. Преживела је други светски рат.

10. Драгојло Дудић, рођен 1887. године у Клинцима код Ваљева, био је један од најнапреднијих земљорадника у ваљевском крају. Члан КПЈ постао је 1920. године а постао је члан Окружног комитета КПЈ за Ваљево и Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Један је од организатора оружаног устанка, политички комесар Колубарске чете Ваљевског НОП одреда, заменик команданта Ваљевског НОП одреда и први председник Главног НОО Србије. Погинуо је крајем 1941. године. Активно се бавио и књижевним радом. Народни херој Југославије.

данта Ваљевског НОП одреда и његовог сина Милоша Мишу Дудића¹¹, команданта Рађевског батаљона Ваљевског НОП одреда. Обавештене су да се ту налазе и други таоци, похапшени углавном због својих брачних другова, синова и кћери који се налазе у партизанским јединицама. Између осталих тих дана у затвору до њих биле су и мајка¹² др Јулке Пантић Мештеровић¹³ и Вишња, мајка Андре Савчића.¹⁴

Дознавши ко се све налази у суседној затворској соби, Зорка Зора Дудић замолила је немачког стражара да јој омогући да их види. Пошто је знала немачки језик, успела је да га некако убеди. По његовом одобрењу посетила је нове затворенице, које су на њу оставиле врло мучну слику, јер су биле страшно измучене на саслушањима а уз то осећале су се и последице гладовања. Видевши их како јадно изгледају, отишла је поново до оног Немца и молила да јој да мало ооли. Он јој је и ову молбу услишио, а она је направила слане облоге па их је привијала Стојанки Теодоровић и другим теже испребијаним другарицама. Оне су поцепале и оно мало прња што су имале на себи да би имале платна за облоге. Те слане облоге мало су користиле, јер су њихови болови и даље били готово неподношљиви.

Из дана у дан седеле су шћућурене једна уз другу, стискале изубијане делове тела и преносиле слане облоге са једне на другу ногу или руку. Требало им је још много крпа и соли да би покриле све убоје.

Једног дана, у пратњи два жандарма и једног Немца, међу њима појавио се и Јован Шкавовић Шкава, самозвани колубарски четнички војвода, који их је пре десетак дана предао Немцима у Словцу. Још с врата запитао их је: „Како сте?“. И не чекајући њихов одговор, додао је: „Не бојте се! И ја сам с вама“. Оне му нису ништа рекле, али су га презриво погледале. Њихови погледи били су довољни да схвати шта о њему мисле, па је одмах напустио њихову ообу.

Неколико дана касније, још док су лежале у затвору, дошла су им два жандарма са подужим списком у рукама. Прво су па-

11. Милош Миша Дудић, активни поручник бивше југословенске војске, командант Суворовског и Ваљевског НОП одреда. У борби код Пријепоља, 4. децембра 1943. године тешко је рањен, а умро је средином јануара 1944. године у Шековићима код Фоче. Проглашен је за народног хероја Југославије.
12. Милница Мештеровић, живела је у заједничком домаћинству са кћерком др Јулком Мештеровић Пантић и зетом др Милошем Млшом Пантићем, лекарима у Ваљеву.
13. Др Јулка Мештеровић, лекар, родом из Српског Итебеја у Банату, била је удата за др Милоша Мишу Пантића, лекара и истакнутог партијског радника из Ваљева, који је био моторна снага револуционарног радничког покрета у Ваљеву и један од организатора оружаног устанка у северозападној Србији. Погинуо је средином фебруара 1942. године на реци Лиму у селу Ивање. И др Јулка Пантић учесник је НОБ-а од 1941. године и један од организатора санитарске службе у партизанским јединицама. Преживела је други светски рат.
14. Андрија Андра Савчић, рођен 1909. године у Ваљгву, у познатој трговачкој породици. Завршио је Правни факултет у Београду и до окупације радио као судија Среског суда у Косјерићу. Још као ученик гимназије пришао је напредном омладинском покрету и активно учествовао у многим акцијама. Међу првима ступио је у партизане. Био је командант места, командир и политички комесар чете, политички комесар Одред а итд. Ухватили су га четници и убили јуна 1944. године у селу Драчићу изнад Ваљева.

жљиво разгледали тај описак, а онда су одвојили Лепу Лукић Ва-совић, Стојанку Теодоровић и Милицу Јорданов. Оне су устајући размишљале шта ће их тек сада снаћи и кад су се помириле са чињеницом да ће бити стрељане, жандарм је викнуо:

„Вас три остајете и даље овде. А ви остале кући и језик за зубе! За вас жене није политика.”

Било је то почетком децембра 1941. године. Одмах су се подигле, покупиле своје ствари и брже боље упутиле се тамо где су веровале да ће бити најсигурније. Већина их је отишла родитељској кући. Неке су потом успоставиле везу са народноослободилачким покретом. Једне су убрзо поново ступиле у партизанске одреде, док су друге наставиле са илегалним радом за НОП. Оне су обично преко дана обављале свакодневне кућевне послове а током ноћи извршавале разне илегалне задатке: преносиле поруке, умножавале илегалне материјале, прикупљале одећу и обућу итд. Мада су сви ти послови били напорни и веома ризикантни, оне су их извршавале без неких већих тешкоћа јер су увек имале пред собом слику маоовног страдања другова који су пали за бољу и срећнију будућност.

Дан-два касније поново је зашкрипала брава на вратима оне затворске ообе у којој су лежале преостале три затворенице. Стражар је с врата позвао Стојанку Теодоровић да изађе, јер јој је дошао брат да је покуша спасти из ове лавље чељусти. Она се поздрави са својим другарицама и крете ка затворском ходнику. Ишла је а није могла да поверује да ће се ускоро поново наћи на слободи, за коју је тако свесно жртвовала и своју професорску каријеру и млади живот. Кад је напустила затворско двориште, брат јој је саопштио да је уложио повећу суму новца да би је откупио. Она му се најсрдачније захвалила, али и рекла му да и поред тога неће одустати од својих младалачких идеала. Убрзо потом поново је ступила у партизанске јединице. Оболела је од пегавог тифуса и умрла за време четврте непријатељске офанзиве у Шћиту.

После Стојанкиног одласка на слободу, у соби су остале само Милица Јорданов и Лепа Лукић — Ваоовић. Оне би обично седеле шћућурене у левом задњем углу затворске собе и мећуообно разговарале. Сећале су се својих сурових детињстава, првих љубави, почетних контаката са напредним радничким покретом, почетка оружаног устанка, подмукле четничке издаје, па и минулих дана које су заједно провеле у овим затворским одајама. По ко зна који пут су се поново помириле са чињеницом да морају умрети, али су стално жалиле што морају оставити своје најдраже. Милица је посебно бринула и жалила за кћерком јединицом¹⁵, која је у овом ратном вихору остала без оба родитеља а још увек врло мала и нејака.

15. Викторија је у то време била предшколског узраста. Након очевог одласка у партизане и халшења мајке бригу о њој преузела је мајчина родбина.

То њихово размишљање и разговор прекинуо је поновни долазак затворског стражара. Откључао је врата и позвао Лепу Лукић. Она се обрадова мислећи да ће и оама бити пуштена на слободу. На жалост њена радост била је кратког века. Био је то нови позив за саслушање. Пред иследним органима дочекао ју је рафал унакрсних питања и мноштво удараца. По ко зна који пут питали су је кога зна од партизанских руководилаца, како је почела да ради у партизанској болници на Савинцу? ко је све тамо лечен и томе слично. Одговарала је на сва њихова питања, али им није рекла ништа што би за њих било ново. То их је још више разљутило па су је много тукли и поново вратили у затворску собу. Докле су ишли у њеном малтретирању, показује и податак да су јој руке стављали у некакве металне шипке и онда их стезали. Када ни то није дало жељене резултате, поново су одлучили да је врате у затворску ообу.

Дан-два касније на вратима њихове ообе поново се појавила она крупна фигура затвороког стражара, са грубим изразом на лицу. За разлику од претходне прозивке сада је позвао Милицу Јорданов и наредио јој да одмах пође за њим. Претпостављајући да је води на стрељање, она је, пре него што је изашл^а, скинула хаљину и дајући је Лепи Лукић — Васовић, рекла:

„Ево, Лепо, окрпи је и сети се бар ово неколико дана мене. Нека ти она буде успомена на дане које смо провеле заједно.“¹⁶

Прихватајући хаљину, Лепа је остала гледајући за њом не говорећи ништа, али су јој у очима засијале сузе. И код ње је присутан осећај да Милицу одведоше на стрељање. Почела је да размишља како ће је кроз неколико тренутака прорешетати непријатељски меци. Тешко јој је било да прихвати ту тужну истину. Плакала је и лупала се рукама у груди. Целе ноћи није могла да заспи. Било јој је тешко и што није могла да се смири а није ни имао ко да је загреје и да јој истрља изубијане делове тела.

Сутрадан су је поново одвели на саслушање. Било је то „тек“ десето саслушање откако се налази у овом затвору. Ушла је у ообу за саслушање, у коју су је жандарми угурали кундацима. Поставили су јој готово иста питања, као и раније. Овога пута нарочито су инсистирали да им каже ко је све радио у болници на Савинцу и ко се тамо лечио.

Пошто им је и пре углавном говорила истину, и сада је поновила раније дате одговоре. Како ти одговори нису задовољавали њихова интересовања, дохватили су је за руке и стали дрмусати, па и на друге начине злостављали. А онда су изашли, закључали врата а њу оставили саму да размишља о томе шта им још није рекла а да би могло им бити од користи.

Касније су је пребацили у другу ообу, ону у којој су лежали 3^ора Дудић и друге затворенице. У друштву и разговору са њима

16. М. Браловић, н. д. страна 338.

време је брже пролазило па јој је и било знатно лакше. Оада је више није убијала собна самоћа а и храна се нешто мало поправила. Уз то, нико је више није ни саслушавао па ни тукао. После неколико дана боравка у новој средини она се мало опоравила, па је и постала живахнија. Болони су је скоро прошли, а почела је и да заборавља муке које је до тада протрпала.

Из дана у дан све чешће је говорила са Зором Дудић и другим затвореницима, а с времена на време, загледала би своје испребијане руке и друге делове тела. Посебно се обрадовала кад је приметила да су јој и ране почеле зарастати. Ни руке јој више нису биле онако отечене.

Чињеница да је више не саслушавају и не батинају повратила јој је наду да и она све ово може преживети. Чак је и почела ишчекивати дан када ће је прозвати и саопштити јој да је слободна. Међутим, једног дана на вратима њене собе појавише се двојица Немаца: Франц¹⁷ и Редл¹⁸. Чим су је видели, стали су је оптуживати да је комуниста. Франц је чак тврдио да му је у болници на Савинцу претила пиштољем да ће га убити. Она је све те оптужбе смирено и аргументовано побијала. Мада је њихово суочење и саслушање било изузетно напорно и тешко, она им ништа ново није рекла.

Сутрадан је саслушање поново настављено. Овог пута истражници су покушали да је преваре лажним изјавама оних двојице Немаца, који су чак тврдили да је она убијала заробљене немачке војнике и тако изнуде њено признање. Но она се није дала преварити. И даље је остала при својим ранијим исказима. Та упорност овога пута јој се исплатила, јер је након тога добила отпусницу и поново се нашла на слободи.

Као и све њене другарице, и Лепа Лукић Васовић чим је изашла из затвора пожелела је да се што пре врати у свој родни крај и да се сретне са најдражим. Али ипак није могла одмах напустити град на Колубари. Пожелела је да види место где су своје кости оставили многи њени ратни другови из устаничких дана. Зато је одмах кренула ка пропланку на брду Крушик како би се поклонила њиховим сенима. На жалост није се могла поклонити и над хумком Милице Јорданов јер се никад није сазнало ни где је она убијена а камоли где је сахрањена.

После многих дана проведених по затворским ћелијама Лепа Лукић — Васовић коначно се вратила у своје родно место Леушиће и пријавила општинским властима. По њиховом налогу морала је свакодневно да се и даље јавља четничким властима да би они

17. Франц је као заробљеник био ангажован да обавља неке физичке послове у партизанској болници на Савинцу.

18. Редл је у болници на Савинцу лежао као рањеник.

имали увид у њену активност, кретање и понашање. У кућном притвору била је све до марта 1943. године када је, због опасности да и сама буде заклана, отишла у село Граб код брата њеног мужа. Међутим, ни ту није могла остати равнодушна према четничким дивљањима па се поново повезује са напредним људима и наставља да ради за народноослободилачки покрет. Наравно, то није могло остати незапажено те она бива поново откривена и ухапшена. Овога пута спровели су је и затворили у затвор у Чачку. После ослобођења Чачка и Гуче, почетком децембра 1944. године, постала је санитарски референт и први руководилац болнице у Гучи.